

УДК [94(476)+336.226.1(476)(091)]«1812-1819»

ПРАЦЭНТНЫ ПАДАХОДНЫ ЗБОР З ПАМЕШЧЫЦКІХ МАЁНТКАЎ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (1812–1819 ГАДЫ)

Ерашэвіч А. У.

Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь

У артыкуле раскрыты працэс падаткаабкладання даходаў памешчыцкіх маёнткаў на тэрыторыі Беларусі ў 1812–1819 гг. На аснове комплексу як апублікаваных заканадаўчых актаў, так і неапублікаваных архіўных дакументаў пераважна на прыкладзе Мінскай губерні вызначаны падатковы механізм налічэння і збору надзвычайнага вопытнага добраахвотнага грашовага працэнтнага падаходнага збору з чыстых асабістых грашавых уладальніцкіх даходаў. Дэкларатыўны прынцып абвяшчэння даходаў разам з наяўнасцю неабкладаемага мінімуму і ў сувязі з перавагай у беларускіх губернях Расійскай імперыі нязначных па колькасці прыгонных розных відаў землеўладання, а таксама пашырэнне арэнды, спусташальныя вынікі вайны з Напалеонам абумовілі нязначныя фіскальныя вынікі паступлення гэтага збору з памешчыцкіх маёнткаў у дзяржаўны скарб і назапашванне значных недабораў падобнага плацяжу.

Ключавыя словы: беларускія губерні; Расійская імперыя; прамы падатак; падаткаабкладанне памешчыкаў; працэнтны падаходны збор.

INTEREST INCOME TAX ON LANDLORDS ESTATES IN BELARUS (1812–1819)

Yerashevich A.

Belarusian State Economic University, Minsk, Belarus

The article describes the process of taxation of income of landed estates on the territory of Belarus in 1812-1819. On the basis of a complex of both published legislative acts and unpublished archival documents, mainly on the example of the Minsk province, the tax mechanism for calculating and collecting an emergency experimental voluntary monetary interest income tax from net personal monetary settlement incomes is determined. The declarative principle of declaring income, along with the existence of a non-taxable minimum and due to the advantage in the Belarusian provinces of the Russian Empire of insignificant serfs of various types of land ownership, as well as the expansion of leases, the devastating results of the war with Napoleon led to insignificant fiscal results of the receipt of this fee from landlords estates in the state treasure and the accumulation of significant shortfalls in such payment.

Keywords: Belarusian provinces; Russian Empire; direct tax; taxation of landlords; interest income tax.

Падаходны праэнтны падатак ад сукупнага даходу фізічных асоб адносіцца да асноўнага віду прамых дзяржаўных падаткаў і датычыцца амаль кожнага грамадзяніна Рэспублікі Беларусь. Прынцып прагрэсіўнага падаткаабкладання даходаў і маёмасці фізічных асоб з'яўляецца агульнапрынятым інструментам рэалізацыі сацыяльнай функцыі дзяржаўных падаткаў з мэтай пераразмеркавання прыбыткаў для вырашэння сацыяльных праблем. Адзін з класікаў палітэканоміі канца XIX ст. лічыў, што рацыянальны падаходны прагрэсіўны падатак павінен засноўвацца на рэальным, свабодным даходзе ўсіх жыхароў дзяржавы і вызначацца на аснове ўласных дэкларатыўных паказчыкаў плацельшчыкаў. Да таго ж яго аклад мусіў зніжацца для асоб, якія атрымлівалі часовыя нефундзіраваныя даходы і знаходзіліся ва ўмовах, якія памяншалі іх падатказдольнасць [23, с. 240].

Аб неабходнасці падаходнага абкладання насельніцтва і аб уяўленні ў 1812 г. у Расійскай імперыі падаходнага праэнтнага падатку з абвешчаных памешчыкамі даходаў з сваіх маёнткаў згадвалі многія расійскія гісторыкі-эканамісты канца XIX – першай чвэрці XX ст. [2–4; 24, с. 106–107; 18, с. 27–28]. Іх працы засноўваліся выключна на разглядзе аспекту заканадаўчага рэгулявання падобнага збору. Толькі ў даследаваннях расійскай даследчыцы Г. В. Носавай прыведзены некаторыя звесткі аб практычнай рэалізацыі падаходнага падаткаабкладання дваранскіх маёнткаў у 1812–1819 гг. на прыкладзе цэнтральных вялікарасійскіх губерняў Расійскай імперыі [16, с. 72; 17].

Мэта артыкула заключаецца ў раскрыцці механізму і інструментаў падаткаабкладання памешчыцкіх даходаў у беларускіх губернях Расійскай імперыі з прычыны адсутнасці даследаванняў па гэтай тэматыцы ў сучаснай айчынай гістарыяграфіі.

Крыніцы артыкула складаюцца з комплексу як апублікаваных заканадаўчых актаў, так і неапублікаваных архіўных дакументаў, якія пераважна раскрываюць працэс вылічэння і збору праэнтнага збору з памешчыцкіх даходаў у Мінскай губерні. Аўтар выкарыстоўвае агульнанавуковыя і традыцыйныя спецыяльна-гістарычныя метады даследавання (гісторыка-параўнаўчы, гісторыка-сістэмны). Аналіз розных колькасных звестак праводзіўся з дапамогай фармальнага статыстычнага метаду.

Першыя няўдалыя спробы падаходнага абкладання звязаны з Англіяй (1449, 1472, 1641 гг.). Асабісты прамы падаходны падатак быў упершыню ўсталяваны ў Англіі ў сувязі з барацьбой з напалео-

наўскай Францыяй (у 1799–1816 г. часовы (за выключэннем 1802 г.), з 1842 г. – пастаянны) і ў Прусіі (у 1811 г. быў уведзены асабісты збор па 0,5 талера з кожнага сельскага жыхара, дасягнуўшага 12 год, а ў 1820–1821 г. – новы «разрадны падатак» як дапаўненне да прамысловага і пазямельнага збораў), але сістэматычнае і агульнае падаходнае абкладанне фізічных асоб канчаткова ўкараняецца ў канцы XIX – пачатку XX ст. у ЗША (1861–1872, 1913 гг.), Прусіі (1873, 1891 гг.), Японіі (1887, 1897 гг.), Францыі (1914, 1917 гг.), Расіі (06.04.1916 г. быў прыняты закон аб яго заснаванні з 1917 г., але яшчэ ў 1862 г. у падатную камісію быў пададзены праект аб увядзенні падаходнага падатку ў памеры 2–5 % агульнападаходнага прагрэсіўнага збору на аснове самапаказанняў плацельшчыкаў з усіх даходаў нерухомай і рухомай маёмасці, гандлёвых устаноў і прамысловых прадпрыемстваў, інтэлектуальнай дзейнасці (навуковых, літаратурных, мастацкіх заняткаў), розных відаў узнагарод за службовую працу) [25, с. 139]. Папярэднікам падаходнага падатку служыў гільдзейскі збор з купецтва. Сурагатам падаходнага падаткаабкладання былі кватэрны збор і пенсійныя вылікі з утрымання дзяржаўных служачых [3, с. 170].

У пошуках дадатковых грашовых сродкаў для пагашэння казённага доўгу, папаўнення крыніц даходнай базы дэфіцытнага дзяржаўнага бюджэту перад пачаткам ваеннага супрацьборства з напалеонаўскай імперыяй царскі ўрад здолеў знайсці адмысловыя часовыя дадатковыя крыніцы прыросту сум дзяржаўнага казначэйства. У капітал пагашэння дзяржаўных даўгоў павінны былі ўвайсці фінансавыя сродкі, атрыманыя ў выніку продажу часткі нерухомай дзяржаўнай маёмасці, а таксама зноў усталявання часовыя дадатковыя дзяржаўныя падаткі і пошліны. Шэрагам указаў былі ўзняты існуючыя віды і нормы дзяржаўных падаткаў і ўстаноўлены дадатковыя. Узраслі падатковыя стаўкі з купецкіх капіталаў, падушны падатак з казённых, памешчыцкіх сялян і мяшчан. Указам ад 20.02.1812 г. вольныя людзі, якія складалі значную частку насельніцтва прыгранічных губерняў, былі абкладзены, акрамя падушнага падатку, дадатковым зборам у 5 руб. з кожнай душы мужчын [8, спр. 12, арк.115; 15, арк. 85; 19, т. 32, № 24999, с. 195]. Задэклараваны прынцып, што «в уплате государственных долгов все состояния имеют равную обязанность участвовать по мере их достояния» [19, т. 32, № 24992, с. 184], прывёў імператарскі ўрад да думкі аб распаўсюджванні дзяржаўных фінансавых абавязацельстваў і на памешчыкаў. Заўважым, што спробы памаёснага абкладання

землеўласнікаў былі і раней. Так, у 1797 г. імператар Павел I вырашыў прымусяць прывілеяванае дваранскае саслоўе расходаваць грашовыя сродкі на ўтрыманне прысутных устаноў у губернях. У межах рэалізацыі фінансавага плана М. М. Спяранскага ў 1810 г. быў уведзены аднаразовы збор з усіх маёнткаў у 50 кап. з кожнай рэвізскай душы мужчын. Але памешчыкі фактычна пераважлі гэтыя часовыя фінансавыя выплаты на сваіх сялян.

У сувязі з рэарганізацыяй Камісіі пагашэння даўгоў, згодна з Маніфестам ад 11.02.1812 г. за подпісам старшыні Дзяржаўнага Савета графа М. П. Румянцава, уведзіўся часовы грашовы працэнтны збор з даходаў памешчыцкіх і ўдзельных маёнткаў для ўплаты дзяржаўных даўгоў. У гэтым дакуменце вызначаліся парадак абвяшчэння даходаў і правілы раскладкі часовага збору з абвешчаных прыбыткаў, усталёўваліся тэрміны абвесткі даходаў і выплаты падатковых плацяжоў. Кожны ўладальнік нерухамага маёнтка павінен быў сам ці ад імя ўпраўляючага даставіць у губернскі дваранскі дэпутацкі сход звесткі аб памерах сапраўдных сукупных атрымліваемых даходаў з усіх галін, у тым ліку за кошт аброку, сялянскіх адпрацаваных павіннасцей, лясоў, млынаў, аброчных галін, фабрык, заводаў, сенажацей і г. д., без падзелу і размеркавання на асобныя артыкулы. Пазней было ўнесена ўдакладненне, што пошлінай з уладальніцкіх даходаў павінны былі абкладацца не толькі нерухомыя маёнткі, але і ўсе даходныя дамы [19, т. 32, № 25011, с. 204].

Устанаўленне ўзроўню даходаў з нерухамай уласнасці ўладальнікаў недваранскага паходжання і вызначэнне адпаведных сум плацяжу часовага працэнтнага збору адпавядалі правілам, якія адносіліся да памешчыцкіх маёнткаў [19, т. 39, № 30157, с. 655]. Сабраныя губернскімі дваранскімі дэпутацкімі сходамі дадзеныя аб штогодных памешчыцкіх даходах таксама паступалі ў казённыя палаты. Акладныя кнігі, складзеныя губернскімі дваранскімі дэпутацкімі сходамі, накіроўваліся ў казённыя палаты і ў Камісію пагашэння даўгоў. Землеўласнікі, якія мелі маёнткі ў розных паведах адной губерні, мусілі паказваць непадзельны даход, а тыя, хто валодаў зямельнай уласнасцю ў розных губернях, абвяшчалі даход у адной з іх. З сапраўды паказанага даходу вылічваліся штогодныя працэнты, якія плаціліся па дзяржаўных і прыватных даўгах з закладзеных маёнткаў. Такім чынам, трэба было занатоўваць агульны чысты, свабодны, а не валавы даход без падзелу крыніц за вылікам працэнтаў па закладных даўгах. Велічыня сукупнага

абвешчанага даходу залежала ад добрай волі і сумленнасці землеўласніка: «правильность сих показаний утверждается на доброй вере и чести» [19, т. 32, № 24992, с. 192]. Ад плацяжу часовага збору вызваліліся ўладальнікі, якія мелі менш за 500 руб. гадавога даходу. Ад абкладання зборам выключаліся даходы з земляў і ўгоддзяў праваслаўнага духавенства. Памер збору залежаў ад велічыні даходаў землеўласнікаў і меў прагрэсіўны характар (павялічваўся па меры росту падатковай базы). Неабкладаемы мінімальны даход складаў, як адзначалася раней, 500 руб. у год. Як пацвярджаюць архіўныя звесткі, памешчыкі, якія абвяшчалі сукупны даход памерам ад 500 да 1 тыс. руб., павінны былі ўносіць у дзяржаўны скарб 1 %, ад 1001 да 2 тыс. руб. – 1,5 %, ад 2001 руб. да 3 тыс. руб. – 2 %, ад 3001 да 4 тыс. руб. – 2,5 %, ад 4001 да 5 тыс. руб. – 3 %, ад 5001 да 6 тыс. руб. – 3,5 %, ад 6001 да 7 тыс. руб. – 4 %, ад 7001 да 8 тыс. руб. – 4,5 %, ад 8001 да 9 тыс. руб. – 5 %, ад 9001 да 10 тыс. руб. – 5,5 %, ад 10001 руб. да 12 тыс. руб. – 6 %, ад 12001 да 14 тыс. руб. – 7 %, ад 14001 да 16 тыс. руб. – 8 %, ад 16001 да 18 тыс. руб. – 9 %. Калі сума добраахвотна паказанага самім плацельшчыкам уладальніцкага даходу перавышала 18 тыс. руб., то часовы збор з прагрэсіўнага пераўтвараўся ў прапарцыянальны з неабходнасцю ўзнос 10 % ад задэклараванага сукупнага даходу [19, т. 32, № 24992, с. 193].

Землеўласнікі, якія добраахвотна пражывалі за мяжой Расійскай імперыі больш чатырох месяцаў штогод і не знаходзіліся на службе, павінны былі ўносіць збор з прыватнай уласнасці ў дваіным памеры. У выпадку спазнення дэкларавання памешчыцкіх даходаў у пэўны тэрмін з неплацельшчыкаў спаганяўся дваіны збор, але не прадугледжваліся меры адказнасці за недэклараванне прыбыткаў і адмаўленне ад уплаты працэнтнага падаходнага збору. Тым не менш уладальнік, які не падаў аб'явы аб штогодным даходзе ў тэрмін, не меў права паказваць даход пасля тэрміну, а павінен быў плаціць працэнтны збор па прызначэнні дваранскага дэпутацкага сходу на аснове паказанняў навакольных памешчыкаў. Аб значным памяншэнні штогоднага даходу і адпаведна аб скарачэнні працэнтнага збору памешчык павінен быў рабіць хадайніцтва ў дваранскі дэпутацкі сход, які прымаў, у выпадку абгрунтаванасці просьбы землеўласніка, патрэбнае рашэнне. Тэрмін падачы звестак аб памешчыцкіх даходах скончваўся 01.05.1812 г., а ў наступных гадах – 15 лістапада. Пазнейшае ўдакладненне апавяшчала, што аб'явы аб даходах землеўладальнікі былі абавязаны ўносіць не прама ў губернскі дваранскі дэпутацкі сход,

а даваць да 15 кастрычніка павятовым прадвадзіцелям дваранства ці маршалам [19, т. 32, № 25703, с. 1019–1020].

Збор з памешчыцкіх даходаў выплочваўся ў бягучым 1812 г. у два тэрміны: з 1 мая па 1 верасня і з 1 верасня да 1 студзеня, а ў наступных гадах – за першую і другую паловы года. Нявыплата ў належны тэрмін у поўным аб’ёме праэнтнага падаходнага збору караўся накладаннем пені ў памеры 1 % у месяц. Мэтавы часовы збор з памешчыцкіх даходаў, які паступаў у казённую палату, павінен быў адсылацца з яе непасрэдна ў Камісію пагашэння даўгоў [19, т. 32, № 24992, с. 191–193; 9, арк. 17–27].

Такім чынам, у 23 параграфх Палажэння аб часовым зборы з памешчыцкіх даходаў для ўплаты дзяржаўных даўгоў [19, т. 32, № 24992, с. 191–193] былі вызначаны пэўныя элементы падатковага механізму праэнтнага падатку (стаўка, перыяд, агульны парадак (правілы) вылічэння, утрыманьня, уплаты), але не ўсе падрабязна і ў дастатковай ступені. Асабліва гэта датычылася статусу асобных суб’ектаў (непасрэдныя падаткаплацельшчыкі-памешчыкі, іх рэзідэнты, агенты) і аб’ектаў падаткаабкладання, падатковай базы (поўнае і дакладнае пазначэнне відаў даходаў у грашовай і натуральнай формах (напрыклад, вылічэнне памераў даходаў, якія вынікалі з асабістай працы непасрэдных вытворцаў), вызначэнне правоў распараджэння маёмасцю, матэрыяльнай выгады), праблемы падатковых вылікаў (сістэма льгот) пры падаткаабкладанні асобных крыніц даходаў у грашовай форме.

Заўважым, што крыніцамі рэальнага падаходнага абкладання маглі выступаць прыбыткі з нерухомай (зямля рознай якасці, будынкі рознага прызначэння) і рухомай маёмасці, капіталу (праэнты па пазыковых абавязацельствах усялякага роду, дывідэнты ад акцый, праэнты па іпатэчных пазыках і дзяржаўных даўгавых абавязацельствах), заробку, розных сфер і відаў дзейнасці (земляробчай, гандлёва-прамысловай, арэнда, прыватная служба і інш.). Найбольш эканамічна рэальным і магчымым было падаходнае абкладанне службовых даходаў чыноўнікаў, асабістых пазямельных прыбыткаў, пазыковых капіталаў, прадпрымальніцкага прыбытку альбо права на дазвол займацца камерцыйнай гандлёва-прамысловай дзейнасцю. Падаходны падатак мог збірацца як самастойны з усёй сукупнасці даходаў, а не як дадатковы фіскальны збор з пэўнага аб’екта падаткаабкладання. Дакладнае вызначэнне колькасці падаткаплацельшчыкаў, ацэнка асабістых крыніц,

наменклатуры і ўзроўню іх даходаў (як нефундзіраваных, часовых, непастаянных, так і фундзіраваных ці пастаянных) ажыццяўляліся адміністрацыйна-бюракратычным ці дэкларацыйным спосабам.

Адміністрацыйна-бюракратычны метад збору інфармацыі інвентарызацыі даходаў забяспечваў найбольшую гарантыю прытрымлівання казённых фінансавых інтарэсаў, але яго істотным недахопам была небяспека залішняга фіскальнага абцяжарвання падаткаплацельшчыкаў. Існуючыя малалікія колькасна афіцыйныя мясцовыя органы дзяржаўнай улады і кіравання былі мала знаёмы альбо зусім не ведалі лакальныя асаблівасці і асабістыя матэрыяльныя ўмовы жыцця патэнцыяльных суб'ектаў падаткаабкладання, а заснаванне асобных ацэначных камісій з ліку мясцовых жыхароў, якія лепш ведалі маёмасны стан домагаспадарак, мелі ўяўленні аб прыблізных даных даходаў, маглі выправіць канцылярскія памылкі і прадухіліць нераўнамернасць размеркавання падатковага ярма, вымагала значных арганізацыйных намаганняў, часу і фінансавых сродкаў.

Перавагай дэкларацыйнага шляху паказання даходаў было скарачэнне выдаткаў адміністравання. Але гэта абумоўлівала такія непазбежныя аб'ектыўныя і суб'ектыўныя недахопы, як імкненне будучых падаткаплацельшчыкаў да падману, змяншэння падатковай базы абкладання, іх неўсвядомленыя недакладнасці ў рэгістрацыі звестак аб даходах у выніку недастатковага знаёмства з эканамічнымі паняццямі і парадкам фінансавага рахункаводства. На аснове прыёму ўласнага дэкларавання розных крыніц даходаў было магчыма ўвесці прагрэсіўнае падаходнае абкладанне свабодных, чыстых прыбыткаў усіх сааслоўна-сацыяльных груп насельніцтва, у той час як прынцып пастаянства акладу не ўлічваў умовы, якія змянялі падатказдольнасць суб'ектаў абкладання (наступствы эпідэміяў, пажараў, неўраджаяў, сацыяльных канфліктаў, узброеных выступленняў і г. д.). Адным словам, для арганізацыі і ўладкавання працэсу ўліку, збору і кантролю за паступленнем у дзяржаўнае казначэйства падаходных збораў было неабходна папярэдне дакладна і поўна вызначыць спосабы вылічэння крыніц даходаў, зафіксаваць сапраўдны свабодны мінімум з чыстага прыбытку, які не падлягаў урадаваму фіскальнаму ціску, зрабіць падатковыя выняткі ці льготы з аб'екта падаткаабкладання для пэўных катэгорый пацярпелых ад розных абставін землеўласнікаў, устанавіць велічыню вылікаў на выдаткі падатковай вытворчасці ці адміністравання збораў,

прадумаць механізм перакладання падатковых абавязкаў у выпадку неабходнасці і г. д.

Да таго ж памешчыкі вылучаліся сваім матэрыяльным станам з-за розніцы ў маштабах карыстання розных па прызначэнні зямельных угоддзяў, валодалі рознай колькасцю прыгонных у маёнтках, часам раскіданых у пэўных паветах некалькіх губерняў, адрозніваліся з пункту гледжання ўмоў валодання розных відаў зямельнай маёмасці з прычыны распаўсюджвання ў беларускім краі часовай арэнды. Напрыклад, у 1810 г. у Гродзенскай губерні ўлічылі 1840 уладальнікаў, 50 893 дымоў (138 446 рэвізскіх душ мужчын) у прыватнаўладальніцкіх уласных маёнтках, 16 750 дымоў (42 248 рэвізскіх душ мужчын) – у часовых уладаннях, 9 428 дымоў (24 037 рэвізскіх душ мужчын) – у казённых маёнтках, 7 536 дымоў (21 436 рэвізскіх душ мужчын) – у духоўных маёнтках [20, л. 290б. –30, 38–298]. Частка пазямельнай шляхты зусім не карысталася працай паднявольных сялян. Так, згодна з ведамасцю абвешчаных жыхарамі Мазырскага павета даходаў на 1815 г., якія плацілі тэрміновыя працэнтныя зборы, толькі 80 землеўласнікаў мелі прыгонных, а ў 92 асоб з ліку шляхты зусім не было сялян [7, спр. 858, арк. 7–8].

Прынцып добраахвотнасці сведчанняў уладальнікаў маёмасці абумовіў тое, што задэклараваныя сумы даходаў землеўласнікаў не правяраліся. Змяняльны наступны выпадак. У Гродзенскі дваранскі дэпутацкі сход у належны тэрмін паступілі абвесткі некаторых памешчыкаў (князя Сапегі аб маёнтку ў Магілёўскай губерні, графа Паца, памешчыка Калінскага, князя Любецкага), быццам яны не атрымалі зусім ніякіх даходаў з сваіх маёнткаў за 1817 г. Перапіска гродзенскага і магілёўскага грамадзянскіх губернатараў з Міністэрствам фінансаў выявіла факты няскончанага працэсу вызначэння ўладальніцкіх даходаў, іх няправільныя вылічэнні. Але за апальных памешчыкаў заступіўся намеснік у Царстве Польскім цэсарэвіч Канстанцін Паўлавіч. У выніку Камітэт міністраў 07.04.1825 г. пастанавіў вызваліць ад пляцяжу працэнтнага збору з уладальніцкіх даходаў тых памешчыкаў, якія не абвясчалі ніякіх прыбыткаў [19, т. 40, № 30427, с. 379–380].

Тым не менш зафіксаваны выпадкі, калі павятовыя прадвадзіцелі дваранства рабілі разлікі працэнтных даходаў за землеўладальнікаў, якія дэкларавалі свае даходы са спазненнем. Так, паколькі граф Караль Чапскі падаў аб'яўленне аб даходах на 1819 г. па сваіх маёнтках у Мінскім

павеце пасля належнага тэрміну, прызначанага ўказам ад 08.10.1814 г., мінскі павятовы маршал выявіў структуру даходаў (асноўныя артыкулы прыбыткаў заключаліся ў грошах ад рэалізацыі жыта, чыншу, арэнды) і выдаткаў (асноўныя фінансавыя сродкі ішлі на выплату даўгоў, утрыманне землеўласніка, выдачу жалавання служыцелям панскага маёнтка) гэтага памешчыка і паказаў чысты прыбытак у 1766 руб., з якога вылічваліся сумы працэнтнага падаходнага збору [8, спр. 43, арк. 20–21].

У першае дзесяцігоддзе XIX ст., як правіла, ні павятовыя, ні губернскія прадвадзіцелі дваранства не мелі дакладных звестак аб колькасці пазямельных дваран і розных катэгорый шляхты (ваколічнай, чыншавай, служачай), а тым больш не маглі ацаніць велічыню розных крыніц прыбыткаў у маёнтках памешчыкаў. Звычайна ў гэты час у пэўным павеце у адной з беларускіх губерняў Расійскай імперыі было ад 100 да 300 землеўласнікаў.

У вялікарасійскіх губернях стала практыкай тое, што землеўладальнікі, асабліва буйныя, заніжалі эканамічныя грашовыя даходы, не паказвалі ўсе крыніцы прыбыткаў [17, с. 60]. Гэтая ж з'ява была характэрнай і для беларускіх губерняў, тым больш, што большая частка памешчыкаў у прыгранічных губернях праяўляла пранапалеонаўскія настроі і намагалася прыхаваць капіталы напярэдадні ваеннага сутыкнення Расійскай і напалеонаўскіх імперый. Па асобных паведах Мінскай губерні (Барысаўскі, Бабруйскі, Вілейскі, Ігуменскі, Мінскі, Мазырскі, Слуцкі) захаваліся першасныя, складзеныя ў красавіку-маі 1812 г., рэестры абвешчанага памешчыкамі штогоднага даходу з іх нерухомых маёнткаў за 1812 г., якія, аднак, вылучаюцца непаўнотай звестак. Паводле няпэўных даных, па нашых падліках, менш падаткаабкладаемага мінімуму ў 500 руб. агульную суму даходаў у памеры не менш 8188 руб. задэкларавалі з сваіх уладанняў 38 памешчыкаў Барысаўскага, не менш чым на 3667 руб. – 13 землеўласнікаў Бабруйскага, 3486 руб. – 14 прадстаўнікоў высакароднага саслоўя Ігуменскага, 10 429 руб. – 45 асобы з наблітэту Мінскага, 14 798 руб. – 46 дваран Мазырскага, 10 696 руб. асігнацыямі – 53 памешчыка Слуцкага павеатаў. Сярод зарэгістраваных у ведамасці 149 землеўладальнікаў Вілейскага павеата з паказанай імі супольнай сумы даходаў больш чым на 121 тыс. руб. абсалютная большасць (107 чал., альбо 71,8 %) паказалі штогодны памер даходу ад 500 да 1000 руб. уключна, больш чым у 1001 руб. – толькі 28 чал. (18,8 %), менш за 500 руб. – 14 чал. (9,4 %)

[7, спр. 827, арк. 1–23; спр. 828, арк. 1–93; спр. 829, арк. 1–163; спр. 830, арк. 1–24; спр. 831, арк. 1–114; спр. 832, арк. 1–60; спр. 833, арк. 1–109].

Напалеонаўскае нашэсце і яго вынікі ўскладнілі сітуацыю з вызначэннем паменшаных штогодных даходаў у большасці спустошаных ад наступстваў мінулае вайны маёнткаў. Напрыклад, за 1813 г. было абвешчана даходаў з памешчыцкіх маёнткаў у Мінскім павеце на суму ў 57360 руб., у Слуцкім – у 57360 руб. [9, арк. 164–207]. У Мазырскім павеце люстрацыя 1813 г. зарэгістравала 20954 сялян у 66 памешчыкаў (3494 душы ў самым буйным Давыд-Гарадоцкім маёнтку Радзівіла) [7, спр. 858, арк. 10]. Сукупна паказаныя 26 памешчыкамі гэтага павега даходы на 1815 г. неабкладаемага мінімуму пасля аплаты працэнтаў па асобных даўтах, склалі суму толькі ў 4241 руб. [7, спр. 858, арк. 11–73]. У Ігуменскім павеце 18 землеўласнікаў задэкларавалі да выплаты даходы на агульную суму ў 32645 руб. [7, спр. 857, арк. 1–33], у Барысаўскім павеце толькі 5 памешчыкаў – у 23871 руб., з якіх 17121 руб. прыпадаў на маёнтак Барысаўшчызна Міхала Радзівіла [7, спр. 855, арк. 1–11]. У Бабруйскім павеце 11 асоб засведчылі штогодных даходаў памерам менш чым у 500 руб. на агульную суму ў 4128 руб., а астатні 41 памешчык – у 37608 руб. з 18804 сялян [7, спр. 854, арк. 3, 7–7 адв.].

З-за аб'ектыўных умоў пачасціліся затрымка абвестак памешчыцкіх прыбыткаў, практыка невылічэння ўладальніцкіх даходаў павятовымі прадвадзіцелямі дваранства, несвоечасовае дастаўленне акладных кніг у казённыя палаты. З-за няведання ці немагчымасці дастаўкі патрэбных звестак аб памешчыцкіх даходах з прычыны мінулых ваенных дзеянняў Камітэт міністраў 17.01.1813 г. выдаў пастанову (абнародавана Сенатам 17.03.1813 г.), згодна якой тэрмін падачы аб'яў уладальнікамі аб даходах па ўсім губерням працягваўся да 01.05.1813 г. [19, т. 32, № 25525, с. 736]. З Віцебскага, Мінскага і Магілёўскага дваранскіх дэпутацкіх сходаў акладныя кнігі аб уладальніцкіх даходах на 1814 г., да моманту выхаду з друку маніфеста 30.08.1814 г., зусім не былі дастаўлены ў казённыя палаты. Дваранскія сходы, скарыстаўшыся маніфестам ад 30.08.1814 г., спынілі справаводства па працэнтнаму збору з памешчыцкіх даходаў. Таму павятовым прадвадзіцелям дваранства ці маршалам было загадана неадкладна вызначыць класы даходаў і прызначыць да выплаты працэнтныя сумы з маёнткаў уладальнікаў, якія не падалі аб'яў аб даходах. Тэрмін падачы абвестак аб памешчыцкіх даходах у дваранскія сходы ўстанаўліваўся да 15.11, а акладныя кнігі ў казённыя палаты было

прадпісана даслаць не пазней 01.01.1815 г. [19, т. 33, № 26419, с. 1004, 1007–1008].

Штогодны даход памешчыкі вызначалі механічна з разліку 2 руб. асігнацыямі з кожнай рэвізскай душы мужчынскага полу ў 1815 г. [7, спр. 854, арк. 7–7 адв.]. Большасць землеўласнікаў паказвала штогодныя даходы велічынёй менш за мінімальны неабкладаемы мінімум у 500 руб. у залежнасці ад колькасці сялянскіх душ у сваіх уладаннях з разлікам іх у 1819 г. у 5 руб. асігнацыямі з кожнай рэвізскай душы мужчын [7, спр. 891, арк. 45–50].

Аналіз размеркавання сум абвешчаных памешчыцкіх даходаў і вылічаных з іх працэнтаў у асобных паведах Мінскай губерні (на 1816 і 1820 гг.) дазваляе сцвярджаць, што памешчыкі ў цэлым з цягам часу абвясчалі ўсё менш даходаў з сваіх уладанняў. У асобных паведах дэклараваныя прыбыткі значна розніліся: прынамсі, у Дзісенскім павеце яны выраслі ў 4,7 разы, а ў Пінскім, наадварот, паменшыліся ў 25,8 разы. Працэнтныя падаходныя зборы з 1816 да 1820 гг. знізіліся ў 3,3 разы. У 1816 г. найбольшыя сумы даходаў абвясцілі землеўласнікі ў Пінскім (94935 руб.), Мінскім (87960 руб.) і Слуцкім (83061 руб.) паведах, найменшыя – у Дзісенскім (7956 руб.) і Мазырскім (17044 руб.) [7, спр. 80, арк. 91 адв., 10, арк. 58–58 адв.]. На 1820 г. у Мінскай губерні штогодных даходаў для плацяжу часовых працэнтаў абвясцілі толькі 262 чал., у тым ліку найбольш у Слуцкім (57 чал.) і Дзісенскім (56 чал.) паведах, найменш – у Пінскім (5 чал.) [7, спр. 891, арк. 56–57, 66, 68–69 адв.]. Частка памешчыкаў дэкларавала даходы ў іншых губернях і паведах. У той жа час даходы памерам менш чым у 500 руб. асігнацыямі, якія вызвалілі іх носьбітаў ад плацяжу працэнтнага падаходнага збору, у Мінскім павеце прад'явілі на 1820 г. 105 чал. (пры 33 плацельшчыках), у Ігуменскім павеце – 67 чал. (пры 14 плацельшчыках) і толькі ў Слуцкім павеце – 30 чал. (пры 57 плацельшчыках) [7, спр. 891, арк. 51–52, 60, 71–73 адв., 75–76, 77–78 адв.]. Ніводны з домаўладальнікаў Мінска не прадэманстравалі свае даходы за 1819 г. для выплаты працэнтнага падаходнага збору [7, спр. 896, арк. 1–708]. У наяўнасці праяўляўся добраахвотны, непрымусовы і некантралюемы нікім прыныцп абвесткі даходаў.

Дынаміку налічаных паступленняў часовага працэнтнага збору з прыватнаўласніцкіх маёнткаў за ўсе гады дзеяння плацяжу, які залічваўся ў ведамства Дэпартаменту розных падаткаў і збораў Міністэрства фінансаў, магчыма прасачыць у Мінскай губерні на

падставе матэрыялаў акладных кніг, накіраваных у мясцовую казённую палату. За 1812–1819 гг. у дзяржаўны скарб у Мінскай губерні намячалі сабраць 131 502,91 руб. працэнтнага збору з уладальніцкіх даходаў, але налічаная да паступлення ў дзяржаўную казну супольная сума была неаднолькавая і значна вагалася за асобныя гады (ад 5,3 % (1819 г.) і 5,7 % (1813 г.) да 19,8 % (1816 г.) і 22,9 % (1812 г.) [7, спр. 80, арк. 133 адв.; 9, арк.37, 39].

Ва ўсіх беларускіх губернях працэнтныя зборы з памешчыцкіх даходаў збіраліся ў няпоўным аб'ёме, таму назапашваліся значныя нядоімкі. Першая вызначаная за 1812 г. працэнтная сума аднаразовага збору з памешчыцкіх даходаў у Мінскай губерні склала 30 146,91 руб. [9, арк. 37.] і была амаль цалкам сабрана (30 127 руб.) [11, спр. 186, арк. 338]. Аднак у далейшым, нягледзячы на тое, што, паводле імператарскага маніфеста ад 30.08.1814 г., ранейшыя спагнанні дараваліся (усе без розніцы нядоімкі працэнтнага збору абвешчаных уладальніцкіх даходаў з нерухомах маёнткаў, якія накапіліся да другой паловы 1814 г.) [19, т. 39, № 30157, с. 654–655; 11, спр. 696, арк. 71–80], а ў Мінскай губерні да 1814 г. было спісана 32 798,25 руб., за першую палову 1814 г. – яшчэ 9010,19 руб. працэнтнага збору з памешчыцкіх даходаў; згодна з генеральнай справаздачай Мінскай казённай палаты за 1814 г., з улічаных 25 301,25 руб. выключалася з рахункаў за 1813 і першую палову 1814 гг. 16 507,19 руб. працэнтнага збору з памешчыцкіх даходаў) [11, спр. 726, арк. 345–345 адв., 408, 551–552 адв.], запазычанасці гэтага ўзносу нарасталі. Да сакавіка 1819 г. у Мінскай губерні нядоімкі ранейшых год і недабор першай паловы бягучага года працэнтнага даходу з уладальніцкіх маёнткаў склаў 19 871,225 руб. [6, арк. 53–53 адв.; 12, арк. 170]. За першую палову 1819 г. у Мінскай губерні налічылі 4561,57 руб. нядоімкі з абвешчаных памешчыцкіх даходаў, альбо 1,2 % недабору акладных даходаў [22, с. 290]. Падобная ж сітуацыя са зборам з задэклараваных памешчыкамі даходаў была і ў іншых беларускіх губернях. З нерухомай маёмасці памешчыкаў Віцебскай губерні да 01.05.1812 г. было неабходна сабраць у даход дзяржаўнай казны 34 076 руб. [14, арк. 96–96 адв.]. Згодна з ведамасцю Віцебскай казённай палаты аб дараванні нядоімак, налікаў і спагнанняў па маніфесту ад 30.08.1814 г., за 1812 і 1813 гг. было спісана 75 537 руб., за першую палову 1814 г. – 17 038 руб. (за 1814 г. – 34 076 руб.) працэнтнага збору з памешчыцкіх даходаў, альбо 11,9 % з 918 977,71 руб., выключаных з рахункаў нядоімак і спагнанняў у Віцебскай губерні [13, арк. 2–9, 1144–

1145]. Нягледзячы на гэта, нядоімкі па зборы заставаліся. Практыка спагнання запазычанасцей працягвалася і пасля скасавання часовага збору з памешчыцкіх даходаў. Так, на 01.01.1825 г. у Віленскай губерні нядоімка прыбыткаў дзяржаўнага казначэйства за кошт працэнтнага збору з даходаў уладальнікаў разам з пені дасягала 15461,05 руб. (да 01.11.1825 г. яна паменшылася да 12767,31 руб.). У Гродзенскай губерні звесткі не былі паказаны [1].

Яшчэ ў жніўні 1814 г. міністр фінансаў Расійскай імперыі Д. А. Гур'еў склаў запіску, у якой прапанаваў імператару Аляксандру I скасаваць збор з уладальніцкіх даходаў з прычыны малалікасці ад яго казённага даходу і паколькі ён заключаў «разныя неудобства по взысканию» [5, с. 88]. Сапраўды, у Расійскай імперыі працэнтныя зборы з уладальніцкіх даходаў у 1812–1819 гг. займалі нязначнае месца ў структуры даходных паступленняў дзяржаўнага бюджэту (ад 0,5 % у 1819 г. да 1,5 % у 1813 г.). Іх збіралі менш, чым было запланавана па штогодных сметах: нядоімка да будучага года складала ад 41,8 % у 1812 г. да 59,3 % у 1814 г. Пасля скасавання часовага збору з уладальніцкіх даходаў у 1820–1825 гг. недаборы па гэтым плячэжы амаль не ліквідаваліся: запазычанасці складалі ад 85,4 % (1824 г.) да 98,3 % (1820 г.) належнай да збору сумы [21, с. 219, 221, 230, 233, 239, 242, 247, 249, 255, 258, 264, 268, 274, 277, 462, 473, 482, 491, 501, 510, 520, 530, 542, 552, 562, 575, 586, 598].

Урэшце імянным указам ад 12.12.1819 г. прынцып дэкларавання плацельшчыкамі сваіх даходаў быў адменены, і з 1820 г. збор з ацэненых прыбыткаў нерухомай маёмасці усіх уладальнікаў, уведзены як часовы надзвычайны падатак для фінансавання ваенных расходаў, скасоўваўся [19, т. 36, № 28028, с. 416]. Часовы збор з уладальніцкіх даходаў быў адменены з прычыны нязначнасці яго фіскальных вынікаў, увядзення ліберальнага мытнага тарыфу, аховы дзяржавай маёмасных інтарэсаў памешчыкаў-прыгоннікаў. Нядоімкі з працэнтнага збору з уладальніцкіх даходаў ліквідаваў маніфест ад 22.08.1826 г.

Такім чынам, пошук дадатковых крыніц фінансавых сродкаў для папаўнення дэфіцытнага дзяржаўнага бюджэту Расійскай імперыі з мэтай задавальнення ваенных расходаў напярэдадні вайны з Напалеонам вымусіў царскі ўрад пашырыць сацыяльную базу падаткаплацельшчыкаў за кошт памеснага дваранства – прывілеяванага саслоўя, вызваленага ад дзяржаўных абвязковых грашовых плацяжоў падатковага кшталту. Аднак арганізацыя, формы, метады і парадак падаткаабкладання даходаў дадзенай катэгорыі фізічных асоб насілі

выпадковы, часовы, надзвычайны, эксперыментальны, пробны, нетрывалы характар. Часовы фінансавы працэнтны збор з чыстых асабістых грашовых даходаў нерухомых памешчыцкіх маёнткаў і ўсіх даходных дамоў іх уладальнікаў у гарадах без падзелу на пэўныя крыніцы быў «скорее добровольным приношением, основанным на гражданской чести, чем принудительным налогом, основанным на гражданской обязанности» [2, с. 11]. Фактар падатказдольнасці плацельшчыка вызначаў дэкларатыўны метада ацэнкі даходаў. Адсутнічаў механізм рэалізацыі падатковага ўліку за дакладнасцю вылічэння даходаў уладальнікаў і кантролю за ўплатай часовага адвольнага працэнтнага збору, не былі вылучаны дакладныя магчымыя крыніцы грашовых прыбыткаў (з відаў ацэненай маёмасці, заняткаў, грашовага ўтрымання асоб без розніцы і г. д.). Фінансавы збор з даходаў нерухомай маёмасці збіраўся ў 1812–1819 гг. у Расійскай імперыі ў складаных сацыяльна-эканамічных і ваенна-палітычных умовах эпохі вайны 1812–1814 гг. з Напалеонам і яе спусташальных наступстваў. У ім праяўляліся рысы прамога падаходнага абкладання, спалучаліся прынцыпы прагрэсіўнасці падаткаабкладання, усталёўваўся памер неабкладаемага мінімум даходаў. У той жа час выгады прагрэсіўнасці падаткаабкладання нівеліраваліся тым, што прагрэсіўная шкала падаткаабкладання не датычылася асабліва буйных канцэнтраваных даходаў землеўласнікаў, для якіх дзейнічаў прапарцыянальны спосаб налічэння працэнтнага збору. У беларускіх губернях Расійскай імперыі частка памешчыкаў праяўляла пранапалеонаўскія настроі і таму не спяшалася дзяліцца фінансавымі прыбыткамі з сваіх маёнткаў на карысць імперскага скарбу. Да таго ж у краі пераважалі нязначныя па колькасці прыгонных розныя віды землеўладання, буйная зямельная уласнасць драбілася з прычыны панавання арэнднай сістэмы, а прафіцыт даходаў памешчыцкіх маёнткаў быў невялікім з-за ваеннага ліхалецця і яго вынікаў. Гэтыя абставіны абумовілі нязначны фіскальны эффект гэтага працэнтнага падаходнага збору пры выдучай наяўнасці запазычанасцей і яго сціплую ролю ў фарміраванні даходнай часткі дзяржаўнага бюджэту.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Срочные ведомости и донесения разных присутственных мест и лиц о взыскании разных государственных недоимок в Литовском военном

губернаторстве за 1825 г. // Адзел рукапісаў, рэдкай кнігі і старадрукаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі (Мінск). – 2088 л.

2. *Алексеенко, М. М.* Подоходный налог и условия его применения. Речь, произнесенная в торжественном собрании императорского Харьковского университета 17 января 1885 года / М. М. Алексеенко. – Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1885. – 35 с.

3. *Болдырев, Г. И.* Подоходный налог на Западе и в России / Г. И. Болдырев. – Л.: Изд. Северо-Западного Промбюро ВСНХ, 1924. – [4], 274 с.

4. *Вербицкий, А. И.* Основные формы подоходного обложения в их историческом развитии и система законодательства о подоходном налоге в России: с приложением текста закона 6 апреля 1916 г. и библиографического указателя / А. И. Вербицкий. – Иркутск: Коммерч. электро-тип., 1916. – [2], II, 87 с.

5. Министерство финансов 1802–1902: исторический очерк / под ред. Н. К. Бржеского. – СПб.: Тип. Экспедиции заготовления государственных бумаг, 1902. – Ч. 1. – X, 640 с.

6. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі г. Мінск (далей – НГАБ). – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 138.

7. НГАБ. – Ф. 319. Воп. 1. Спр. 80, 827–833, 854–855, 857–858, 891, 896.

8. НГАБ. – Ф. 320. Воп. 1. Спр. 12, 43.

9. НГАБ. – Ф. 320. Воп. 2. Спр. 10^а.

10. НГАБ. – Ф. 320. Воп. 3. Спр. 9.

11. НГАБ. – Ф. 333. Воп. 1. Спр. 186, 696, 726.

12. НГАБ. – Ф. 333. Воп. 25. Спр. 29.

13. НГАБ. – Ф. 1416. Воп. 2. Спр. 5562.

14. НГАБ. – Ф. 1416. Воп. 6. Спр. 897.

15. НГАБ. – Ф. 1730. Воп. 1. Спр. 442.

16. *Носова, Г. В.* К вопросу о роли прямого налогообложения в системе государственных доходов в 1812–1814 гг. / Г. В. Носова // Финансы. – 2013. – № 3. – С. 68–72.

17. *Носова, Г. В.* О взимании подоходного налога с дворянских имений в 1812–1819 годах / Г. В. Носова // Финансы. – 2014. – № 2. – С. 59–63.

18. *Покровский, Н. Н.* О подоходном налоге / Н. Н. Покровский. – Пг.: Тип. ред. период. изд. М-ва финансов, 1915. – [6], 184, 129 с.

19. Полное собрание законов Российской империи: собрание 1-е с 1649 по 12 декабря 1825 г.: в 45 т. – СПб.: Тип. 2-го отд. собствен. его император. величества канцелярии, 1830. – Т. 32, 33, 36, 39, 40.

20. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург. – Ф. 1409. Оп. 1. Д. 450. Ч. 2.

21. Сборник императорского Русского исторического общества: в 148 т. – СПб.: Тип. В. Безобразова и К^о, 1867–1916. – Т. 45. – 1885. – 623 с.

22. Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной его императорского величества канцелярии: в 16 вып. / под ред. Н. Дубровина, В. Строева. – СПб., Пг.: Гос. тип., 1876– 1917. – Вып. 13. – 1906. – IV, 398 с.

23. *Свиричевский, А. Р.* Подоходный налог / А. Р. Свиричевский. – 2-е изд. – М.: ЛЕНАНД, 2016. – 256 с.

24. Труды Комиссии, высочайше учрежденной для пересмотра системы податей и сборов: в 23 т. – СПб., 1862–1877. – Т. 16, ч. 1: О подоходном налоге / М. П. Веселовский. – 1869. – [VI], 197, 386 с.

25. *Ходский, Л. В.* О подоходном налоге в России. Сообщение, сделанное в императорском Вольном экономическом обществе 17 октября 1892 года / Л. В. Ходский // Труды императорского Вольного экономического общества. – 1893. – Кн. 5. – С. 137–164.

(Дата поступления: 15.05.2021).